

2. Dil bakımından. Bu, şimdiye kadar tanıdığımız en eski moğulca eserdir. Bununla, daha ziyâde buddistliğe âit olan sonraki yazılar arasında 3—4 asırlık bir boşluk vardır. Bundan dolayı, gerek söz ve gerek gramer bakımından, bâzı yeni şekiller de vermektedir ki, sen zamanın lügatleri bu ihtiyacı karşılamamaktadır. Yeni moğul edebiyatını teşkil eden yazı dili, esas itibariyle, bir tercüme lisanı olduğundan, muayyen bir kalıp içerisinde kalmış ve bir çok gramer hususiyetleri, söz ve ifade tarzları da bundan müteessir olmuştur. Bu eser ise, dilin eski aslı hususiyetlerini de göstermektedir. Eserin gramer ve tercümesinin de yakında intişarını ümit ederiz.

A. Tenir

KALİZLER, HAZARLAR VE MACARLAR

Mâtyâs Gyôni, *Kalizok, Kâzarok, magyarok* (Kalizler, hazarlar ve macarlar), *Magyar Nyelv*, XXXIV, 1938, cüz 3—4, s. 86—96; cüz 5—6, s. 159—168 (doktora tezi).

Prof. Gyola Moravcsik'in talebesi olan ve Budapeşte üniversitesini bitiren arkadaşım Mâtyâs Gyôni'nin bu doktora tezini, tarihimizin karanlık olduğu kadar da mühim olan bir devrini aydınlattığından dolayı, etraflıca tanıtmayı fâideli buldum.

İki asır kadar hazarların hâkimiyeti altında yaşayan macarlar üzerinde bu kavmin medenî te'sirleri, şimdiye kadar zannedildiği gibi fazla olmamakla beraber, ehemmiyetsiz de sayılmaz. Bu hususta bâzı deliller göstermeğe çalışacağım.

I.

XII. asır bizans tarihçisi Ioannes Kinnamos, *Epitome* adlı eserinin iki yerinde, 1141—1162 yılları arasında macar ordusunda çalışan, kaliz adlı bir kavimden bahseder: 1. bunlar macarlar arasında yaşıyorlardı; 2. dinleri macarlarınkinden farklı idi; 3. musevî olmakla beraber, temiz, yâni tamamen kitabî değillerdi ve daha 1180 sıralarında da bu suretle yaşıyorlardı.

Başka bir yerinde de: 1. Sirmium'da oturan hunlara, macarlar kaliz adı veriyorlar; 2. dinleri macarlarınkine benzemiyor; 3. daha ziyâde iranlılar ve selçukîlerin dinine yakındır; 4. Sirmium'u geri alan Manuel, bunların bir çoklarını Sava nehrinin sağ sâhilindeki müstahkem mevkilere yerleştirmiştir. Bu ikincileri, her hâlde müslümandı.

Zacharias Rhetor'un kilise tarihin âit 569'da yazılan bahsinde, şimalî Kafkasya'da kwls adında bir kavim bulunduğu kaydedilir ki, kvalis şeklinde okunsa gerektir. Bu bizans piskoposluk listesinde de Kafkasya'nın şimalinde Χουάλη (hvalis) adında bir kaim bulunduğu yazılıdır ki, G. Moravcsik bunu Z. Rhetor'da kwas şeklinde geçen ve hun-türk kavmi olduğu bildirilen kavim adı ile aynı sayar. 833 — 746 yıllarına âit olması muhtemel olan bu kayda nazaran, hvalis kavmi Karadeniz sahilinde, Kafkas dağlarının şimal-i şarkî etekleri ile Volga munsabı arasında bulunuyordu. Rus Susdal yıllığı ve Nestor vekayinâmesi de, hvalisi adı ile, aynı kavmi zikreder; çok kere de Hazer denizini Kaliz denizi diye yazarlar. Şu hâlde kalizler Hazer denizi sahilinde oturuyor ve ruslar, buralara ilk geldikleri zaman, onlarla bu sahada karşılaşılıyorlar. VIII. asrın ilk yarısından itibaren hazar hâkimiyeti altında yaşamakla beraber, rusların dikkatini çekerek, adlarını Hazer denizine vorduracak kadar bir te'sir bırakan bu kavim, sayıları, siyasî ve askerî faaliyetleri bakımından, ehemmiyetsiz değildir. Nestor vekayinâmesi bunların Volga bulgarları ile de akraba olduklarını kaydeder ki, rus vekayinâmelerindeki hvalisler ile Macaristan'daki kalizler arasında da sıkı münasebet vardır; bunu aşağıda göstermeğe çalışacağız.

II.

Önce hazar hâkim tabakasının musevîhği kabulü tarihini, bunun khvalis ve macarlar üzerindeki te'sirlerini bilmemiz icap eder. Bizans kaynaklarının çok eksik bulunduğu VIII. ve IX. asırlarda vuku bulan bu hâdiseyi aydınlatmak için, arap, ermeni, musevî, eski islâv ve lâtin kilise kaynaklarına müracaata mecbûruz. Lâkin faraziyelere çok müsait olan bu mesele hakkında, evvelce ileri sürülen fikirleri hülâsa ve kendi tetkiklerimin neticesini kaydederek, bilhassa kronolojiyi tâyine çalışacağım. Mas'ûdî ve İbn al-Aşîr, hazar kibar tabakasının musevîliği kabulünü Hârûn al-Raşîd devrinde, 786 — 909 arasında, olduğunu bildirirler. Bu hareket bizans ve halifelikten koğulan yahudilerin kuvvetli propagandaları neticesi idi.

Hazar kağanı Yusuf'un Kurtuba halifesi nâzırı Haccâc b. Sapurt'a yazdığı iddia edilen, X. asrın ikinci yarısına âit mektubunda, musevîliği kabul tarihini 730—731 yılı Erdebil zaferinden önce olduğu ve şehrin zengin ganimetlerle ele geçtiği bildiriliyor. Bu hareket Bulan Kağan'ın rızası ile olabilmiş ve bunun halefi Obadya zamanında musevîlik hazarlar memleketinde en parlak devrine vâsıl olmuştur.

XII. asrın yahudi filozof-şâiri Halvey'in *Alchazari* unvanlı eseri de, ihtidayı, kaybolmuş tarihî kaynaklara dayanarak, 740 yıllarında gösteriyor. En itimada şâyan yahudi vesikası olup, 1912'de Cambridge'de ele geçen 950 sıralarına âit, musevî bir hazarın Haccâc b. Sapurt'a yazmış olduğu mektubun bir parçası meyanmda, Tevrat'tan yaradılış efsânesine âit olan kısımda, Sabriel adındaki kağan zamanında, museviliğin hazarlar memleketinde çok kuvvetlendiği anlatılıyor. Şu hâlde Bulan kağanın ihtidasının 731 Erdebil zaferinden önce olması icap eder ve bu parçadaki Sabriel, Yusuf Kağan'ın mektubundaki Obadya aynı şahıs olmalıdır. İki ayrı isim ise, mechûl kağan adının yahudiceye yakın mânâda iki ayrı tercümesinden ibarettir.

Lâkin 731 yılının museviliği kabûl tarihi olarak alınması için, kâfi deliller yoktur. Filhakika hazarlar bu tarihten sonra da 775—780, hattâ 799 yıllarında halifelik ülkesine büyük akınlar yapıp, zengin ganimetler elde etmişlerdir. 781—782 yıllarında hazar kağanı nezdinde yaşayan hıristiyan râhipleri de, henüz burada musevîlik bulunduğuna dâir, bir şey yazmıyorlar. 790'da Kırım hıristiyan gothların hazarlara karşı isyanı ve 799 arap-hazar harbi de, hazarların memleketinde yeni dinin yerleşmesi sebebiyle, eski dinlerin mevkii sarsılmış olduğunu gösterir. Yusuf Kağan'a atfedilen mektupta Bulan Kağan'dan 955 yılına kadar, dokuz hükümdar adının sayılması, bu din değiştirmenin 731'de olduğuna kuvvetli bir delil gibi gösteriliyordu ki, Marquart hem bu nesebin uydurma olduğunu hem de mektubun bizzat Yusuf Kağan elinden çıkmayıp, hazar bozgunluğundan sonra, İspanya'ya hicret eden eski bir hazar tarafından yazılmış olduğunu ileri sürmüştür. Esasen metnin sıkı bir tetkiki de üzerinde muhtelif kalemler oynadığını göstermektedir.

Bunlara dayanarak, bu din değiştirmeyi 790 yılı etrafında sayabileceğimiz gibi, emniyetle Bulan Kağan'ı Hârûn al-Raşîd'in çağdaşı olarak düşünebiliriz. Bu esnada karaim mezhebini kabûl etmişlerdir. Babilon-İran menfi yahudileri muhitinde doğan bu mezhep, sarduceus ve sâmerî telâkkilerine bağlı olduğu gibi, inkişafı esnasında da islâmdan, bilhassa Abû Hanîfa akidelerinden, ehemmiyetli surette, müteessir olmuştur. Daha başlangıçta bir çok kollara ayrılan karaimlik, türk kavimleri arasında çok çabuk yayılmıştır.

III.

Hazar ilinde karaim mezhebini kalizler temsil etmişlerdir. Daha ilk orta zamandan beri, Ermenistan, Kafkasya, Hazar denizi sahili ve bilhassa Kırım'da hatırı sayılır musevî, hususiyle sâmerî koloniler, yaşıyordu. 589 yılından beri Kafkas dağlarının şimâl-i şarkî eteklerinde yaşa-

dıklârmı bildiğimiz kalizlerin ise, Attilâ hunlarının bakiyesi olması muhtemeldir. Aynı zamanda bunlar sâmerî-h'valisi-h'ârizmler ile de münasebette idiler.

Schechter tarafından neşredilen Tekvin parçalarından öğrendiğimize göre, hazar saflarında harbeden musevî kaliz reisi, düşmana karşı gösterdiği yararlık ve bahadırılıktan dolayı, hazar âdetlerine tevfikân, reis seçilmişti. Hiç bir me'haz zikretmeyen bu kayıttaki vak'ayı 750 sıralarına atfedebiliriz

Buna mukabil kalizlerin iktidar mevkiine gelmesini 798—799 yıllarından evvele almak daha muvafıktır. Çünkü bu tarihte hazarlar ile halifelik arasında cereyan eden harbin zâhirî sebebi, Bermekî Fazl b. Yağyâ ile evlenmek üzere, yola çıkarılan hazar kağanı kızının yolda şüpheli ölümü olmakla beraber, asıl sebebin hazar ilinde yahudî dinine mensup kalizlerin hâkimiyete geçmeleridir. Hazarların halife ülkelerine yaptıkları en müsmir akın da bu esnada vukû bulmuştur ki, reislerini Yusuf Kağan'ın mektubundaki B u l a n ile aynı farzedebiliriz. Bundan başka Tekvin parçasının anonim karaim kaliz reisi de, aynı kimsedir. Arap kaynaklarından biliyoruz ki, bu reis $\pi\epsilon\kappa$, kaliz menşeyinden idi ve H'ârizm eyaleti ile de bir münasebeti vardı. Müslümanlara karşı harbeden kaliz reisi de müslüman değildi, karaim mezhebinden ve henüz kağanlık rütbesini almamış bir beydi. Tekvin parçasına göre, kağanlık rütbesi, daha sonra, Obadya (Sabriel) zamanında meydana çıkmıştır.

Yahudi, arap ve hıristiyan kaynaklarının da te'yit ettikleri gibi, 863 yılında hazar sarayında, her üç dine mensup ilâhiyatçılar arasında, şiddetli münakaşalar cereyan etmiş ve bu esnada yahudi dinine dâir fikirleri ile tanınmış olan kağan da hazır bulunmuştu. Bunun neticesinde, kağan ve hazarların mühim bir kısmı resmen musevîliği ve T a l m u d mezhebini kabûl etmişlerdi. Hakikaten bu sıralarda hazar ilinde yahudi propagandası pek kuvvetlenmiş ve yayılmıştı. Bizans ve halifeliğin siyasî nüfuzlarını kırmak maksadı ile, kağan buna müsamaha göstermiştir.

Obadya'nın Talmud mezhebini kabûl ve müdâfaa etmesi de, karaim ve sâmerî mezheplerinin mevkiini sarsmıştı. Musevî reisleri diğer dinleri tâkipten de geri kalmamışlardır. Hazar sarayında dinî hürriyet ve müsamaha, yahudi ilâhiyatçı müverrihlerin iddia ettikleri derecede, fazla değildi. Obadya'nın icraatı sırasında, bir çok putperest ve diğer din erbabı musevîliği kabûle zorlanmıştır. Uzun bir müddet süren bu hareket, diğer din mensupları arasında bunlara karşı hareketlere sebep olmuş ve kabarlar ise, hazarlar birliğinden ayrılmış ve dahilî isyanlar başlamıştır. Kalizler, eski dinî ve siyasî mevkilerini silâh kuvveti ile iadeye kalkı-

şarak, muvaffak olamayınca, macarlara katıldılar; esasen şarktan peçenek tehlikesi de yaklaşmış bulunuyordu. Bunlardan kaçan macarlar Etekköz'e çekilmeğe mecbûr oldular.

IV.

Macarların hazar hâkimiyetinden kurtulmaları 833 yılda tesadüf eder. 895'teki peçenek hücumu ise, macarları bugünkü yurtlarına sürmüştür. Bu haberler sırasında kavar (kavar) ve bunlar arasındaki kalizlerin, peçeneklere karşı, ehemmiyetli yardımları olmuştur. Bu kavimler Macaristan'ın Bâlaton gölü civarında yerleştirilmişlerdir. Bu sahalarda, kâloz şeklinde, bir çok yer adı kalmıştır. Şüphesiz ki, hvalis kavmi adının kaliz ve kaluz şekillerinde macarcadaki değişmesinden ibarettir. Yerleşme sıralarında bunlara âit olduğu anlaşılan bir harka (rütbe) adına da tesadüf edilir. Yukarıda gördüğümüz gibi, 1150 sıralarında hâlâ macarlar arasında erimemiş kalizlerin yaşadıklarını Kinna-mos yazıyor.

Musevî kavar ve karaimlerin Macaristan'a kadar tâkip ettikleri yol, bıraktıkları yer adları sayesinde, tesbit edilebilir; bundan başka kavar ve karaim, her ikisi de bir kavim adı değildir.

Hazarlar Kırım'a atıldıktan sonra bile, buradaki karaim kazarların aslımı kalizler teşkil etmiştir. Daha 1932'de Kırım havâlisinde 10.000 karaim bulunuyordu. Galiçya'da bugün de 50.000 kadar karaim ailesinin yaşadığını biliyoruz. Daha sonra gelen türklerin tesirinde kalarak, bugün bunlar bir türk lehcesi ile konuşuyor,² lâkin yahudi harflerini kullanıyorlar. Hattâ Galiçya ve Haliç adının eski şekilleri de kaliz ile sıkı bir münasebet gösteriyor.

Yukarıdan beri verdiğimiz izahattan sonra, kalizlerin bir türk kavmi olduğu hakkında şüphe kalmamıştır. Fakat hazarlar arasında bu isme çok az rastlanır; zira hemen hemen temsil edilmiş vaziyette bulunan

¹ Türkçemizde umumiyetle arapça ve farsça kaynakların verdiği hazar ve hazar şekilleri yayılmış olmasına rağmen, Németh'in izahına göre, asıl türkçesi kazar şeklinde telâffuz edilmiş olmalıdır. Bu kelime yazar, sabar gibi, bir türk kavim adıdır ve „gezer, dolaşır“ mânasındadır. G. Németh, *A Honfoglalo mágyarság kizakulása* (Budapeşte, 1930), s. 37.

² Bu fikir eskimiştir. Türk dili âilesinde karaimcenin mevkiini son olarak — belki de en doğru bir şekilde — Kowalski (*Karaimische Texte*, LXXI) tâyin etmiştir: eğer eski kıpçak lehcelerini gözden geçirirsek, görürüz ki, arapça kıpçak lûgatçilerinin dili, *Godex Gumanicus*'un kumancası ve iehistan ermenilerinin ermeni kıpçakçası, garbî karaimceye dâima daha yakınlık göstermektedir. Bugün şarkta kullanılan lehceler arasında, Kırım'dan ziyade, Kafkas dağlarının şimâl-i şarkî eteklerinde kullanılan türk lehceleri ve hepsinden fazla karaçayca, garp karaimcesine daha yakın görünmektedir (bk. J. Németh, *KCsA*, II,6,1932, s. 454).

kalizleri, ancak dinleri ayırabilmiştir. Başlangıçta bahsettiğimiz macarlar üzerindeki hazar tesirinin de, en ziyade, bu kalizler vasıtası ile vuku bulunduğunu artık anlaşılmıştır.

Müraccat ettiği me hazlar elimizde bulunmadığı için, şimdilik kontrol imkânına mâlik bulunmamakla beraber, M. Gvöni'nin bâzı mühim meselelerde, kat'î delillere dayanmadan, hükümler vermesine rağmen, bir çok teferrüatta isabetli ve yeni neticeler verdiğini söyleyebiliriz.

Şerif Baştao

YARLIKLARA DÂİR

Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı müzesi arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan hanlarına âit yarlıklar ve bitikler* (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi yayınlarından; tarih serisi, 1), İstanbul, 1940, s. 212.

İlim dünyasında tanınmış olan bilginimiz Mehmet Fuad Köprülü mektebinden yetişen genç tarihçi Akdes Nimet Kurat'm yukardaki isim altında bir eseri çıktı. Kurat daha 1937 yılında, gene Topkapı Sarayı arşivinden çıkarak, „Kazan hanlığını kuran Uluğ Muhammet Han yarlığı“'m neşreylemişti.¹

Altınordu ve Kırım hanlarının kendi yurtları içinde bâzı eşhasa verdikleri tarhanlık (muafiyet) yarlıklarından ve bâzı rus asilzâdelerine ve eski Lehistan kırıllarına gönderdikleri diplomatik yazılardan (ki, bunlara da yarlık denir) az çok mâlûmatımız var idi ise de, anılan ülkeler hanlarının Osmanlı padişahlarına gönderdikleri diplomatik belgelerden fazla bilginimiz yoktu. İşte bu kabil tarihî belgeler üzerinden arşiv tozlarını silerek, onları aydınlığa çıkaran Kurat gerçekten kutlanmağa ve alkışlanmağa lâyıktır.

Bu eserde 10 tâne tarihî vesika ortaya konulmuştur ki, bunlardan birincisi, yâni Uluğ Muhammed Han bitiği, evvelce ayrı bir risâle şeklinde neşrolunmuştu. Geriye kalanları, gâliba, ilk defa neşredilmektedir. İlâve olarak, „yarlık“ mâhiyetinde olup da, başka yerlerde çıkan ve incelenen Toktamış ve Timur Kutlug yarlıklarının türk harfleri ile yazılan metinleri konulmuştur.

Eserin ilmi bakımından tertibi iyidir: müellif ilk önce vesikaları tasvir ediyor, sonra arap harfleri ile yazılan vesikaların metinlerini, okunaklı matbaa harfleri ile, koyuyor; onun yanma vesikaların transkripsiyonunu

¹ Müellif burada *yarlık* sözünü kullanmış ise de, şimdi tetkik etmekte olduğumuz kitabın giriş kısmında bizzat kendisinin anlattığına göre, „Altınordu hanları tarafından Osmanlı padişahlarına gönderilen mektuplar, yarlık değil, bitiktir“.